

LEKSİKOĞRAFİK BİR ANALİZ: İBN SÎDE'NİN İKİ SÖZLÜĞÜNÜN RENKLER ÖZELİNDE MUKAYESESİ

A LEXICOGRAPHICAL ANALYSIS: A COMPARISON OF IBN SÎDAH'S TWO DICTIONARIES IN THE CONTEXT OF COLORS

YAKUP KILIÇ

ÖĞR. GÖR., KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ
ARAP DİLİ VE BELAGATİ ANABİLİM DALI
LECTURER, FACULTY OF THEOLOGY, KİLİS 7 ARALIK UNIVERSITY
DEPARTMENT OF ARABIC LANGUAGE AND RHETORIC
KİLİS, TÜRKİYE

yakup.kilic@kilis.edu.tr

 <http://orcid.org/0009-0006-1892-1424>

 <http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1634023>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
05 Şubat / February 2025

Kabul Tarihi / Accepted
12 Aralık / December 2025

Yayın Tarihi / Published
Aralık / December 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Aralık / December

Atıf / Cite as: Kılıç, Yakup "Leksikografik Bir Analiz: İbn Sîde'nin İki Sözlüğünün Renkler Özelinde Mukayesesi [a Lexicographical Analysis: a Comparison of Ibn Sîdah's Two Dictionaries in the Context of Colors]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 12/2 (Aralık/December 2025): 949-976.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Lisans / License: Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası [CC BY-NC 4.0] /Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International [CC BY-NC 4.0].

Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey.

ilahiyyatdergisi@kilis.edu.tr

LEKSİKOĞRAFİK BİR ANALİZ: İBN SİDE’NİN İKİ SÖZLÜĞÜNÜN RENKLER ÖZELİNDE MUKAYESESİ

Öz

Bu çalışma, Endelüslü dilbilimci İbn Sîde’nin *el-Muhassas* ve *el-Muhkem* adlı iki sözlüğünü karşılaştırarak özellikle renk terimlerinin ele alınış biçimleri üzerinden sözlükçülük metodolojilerini incelemektedir. Araştırmanın temel amacı, konulu (tematik) sözlükler ile alfabetik düzenli sözlükler arasındaki farkları ortaya koymak ve bu farkların Arap leksikografisi üzerindeki etkilerini analiz etmektir. Aynı yazarın iki farklı sözlük türüyle eserler kaleme alması, Arap dili ve sözlükçülüğü açısından farklı hedefleri olan önemli bir olgu olarak değerlendirilmektedir. Çalışmada dört ana renk (siyah, beyaz, kırmızı, mavi), bir ara renk (lacivert) ve beş özel ton (kumud/koyu kırmızı, müşhankik/koyu siyah saç, salğad/ sarışın insan derisi tonu, humeme/siyahî kadın ten tonu, bergasa/pire sarısı) olmak üzere toplam on renk terimi rastgele değil, renk sisteminin ana kategorilerini (ana renkler, ara renkler, ten ve özel tonlar) temsil edecek biçimde amaçlı örnekleme yöntemiyle seçilmiştir. Bu renklerin her iki sözlükte nasıl ele alındığı incelenmeden önce ayet ve Arap şiirindeki kullanımlarına örnekler verilmiş daha sonra da kelimelerin anlamları, morfolojik yapıları, kullanım bağlamları ve edebi referansları karşılaştırılarak İbn Sîde’nin leksikografik yöntemi değerlendirilmiştir. Müellif, *el-Muhassas* eserinde renkleri yalnızca kelime düzeyinde tanımlamakla kalmamış bu renklerin farklı ara renklerine ve tonlarına da değinmiş günlük yaşamda nasıl algılandığına daha geniş yer ayrılmıştır. Özellikle ten rengi tonu, saç rengi gibi özel renk tonlarına dair ayrıntılı açıklamalar yapmış, böylece Arap kültüründeki renk algısı ve anlam katmanları daha anlaşılır hale getirmiştir. Buna karşılık *el-Muhkem*, mahreç esaslı sıralama sonrası, alfabetik düzen esas alınarak hazırlanmış, renkleri daha kısa, öz ve sistematik bir biçimde sunmuştur. Bu sözlükte, yazar kelime tanımlarını onların pratik kullanımlarını önceleyerek yapmış, kültürel bağlam ve edebi manaları büyük ölçüde göz ardı etmiştir. İki eser arasındaki en belirgin farklardan biri de *el-Muhassas*, kelimelerin leksikografik detaylarını daha derinlemesine analiz edip bu kelimelerin dini, ilmi olarak terimselleşmiş halleri açısından zengin içerik sunarken; *el-Muhkem*, kavramlarını genelde tek biçim kullanım için düzenlemiştir. Bulgular, konulu sözlüklerin, dilin kültürel, tarihsel ve semantik bağlamlarını daha iyi yansıttığını, buna karşın alfabetik sözlüklerin, daha hızlı ve sistematik erişim sunduğunu göstermektedir. *el-Muhassas*, renklerin morfolojik kökenlerine sınırlı da olsa değinirken *el-Muhkem* bu konulara pek değinmemiş yalnızca temel renk tanımlarını içeren bir başvuru kaynağı olma işlevini görmüştür. Çalışmanın ortaya koyduğu bulgular, sözlükçülük metodolojisi açısından önemli sonuçlara işaret etmektedir. Özellikle konulu ve alfabetik sözlüklerin dil öğrenimi, terim bilimi ve sözlükçülük alanında nasıl kullanıldığına dair daha ince araştırmaların yapılması gerekmektedir. Özellikle konulu sözlüklerin modern veri tabanlarıyla nasıl entegre edilebileceği ve bu tür sözlüklerin dijital ortamda nasıl daha işlevsel hale getirilebileceği gibi konular, ileri düzey araştırmalar için önemli bir çerçeve sunmaktadır. Bununla beraber Arapça dışındaki dillerde renk terimlerinin nasıl ele alındığına dair karşılaştırmalı analizler yapılması, farklı dillerde renk kavramlarının nasıl yapılandırıldığını ortaya koyabilir. Sonuç olarak, İbn Sîde’nin bu iki eseri, Arap sözlükçülüğünün farklı yönlerini temsil eden önemli kaynaklardır. *el-Muhassas*, detaylı ve bağlamsal bir sözlük olarak derinlemesine analizler sunarken, *el-Muhkem*, pratik kullanım için hazırlanmış, hızlı erişim imkânı sağlayan bir eser niteliğindedir. Bu iki sözlüğün karşılaştırmalı analizi, Arap leksikografisinin teorik ve uygulamalı yönlerini anlamak açısından bazı katkılar sunmasını ummaktayız.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, İbn Sîde, el-Muhassas, el-Muhkem, Renkler.

A LEXICOGRAPHICAL ANALYSIS: A COMPARISON OF IBN SİDAH'S TWO DICTIONARIES IN THE CONTEXT OF COLORS

Abstract

This study examines the lexicographical methodologies of the Andalusian linguist Ibn Sīdah by comparing two of his dictionaries, *al-Muḥaṣṣaṣ* and *al-Muḥkam*, with a particular focus on their treatment of color terms. The primary objective of the research is to reveal the differences between thematic (topical) dictionaries and alphabetically arranged dictionaries and to analyze the effects of these differences on Arabic lexicography. The fact that the same author composed works in two different lexicographical genres is considered a significant phenomenon in the context of the Arabic language and its lexicography. In this study, a total of ten color terms were selected using a purposive sampling method, not randomly, but to represent the main categories of the color system (basic colors, an intermediate color, and specific shades related to complexion and special tones). These include four primary colors (black, white, red, blue), one intermediate color (dark blue/navy), and five specific shades: *kumud* (a dark, dusky red), *mushankik* (jet-black, especially for hair), *salghad* (a fair/blondish skin tone), *humama* (the dark complexion of a black female slave), and *barghasha* (flea-yellow). Before examining how these colors are treated in the two dictionaries, examples of their usage in Qur'ānic verses and Arabic poetry are provided. Ibn Sīdah's lexicographical method is then evaluated by comparing the meanings, morphological structures, contexts of use, and literary references of these words. In his work *al-Muḥaṣṣaṣ*, the author not only defines colors at the word level but also elaborates on their various intermediate shades and tones. He dedicates more space to how they are perceived in daily life, their usage in literary texts, and their cultural significations. He provides particularly detailed descriptions of special color tones, such as those related to human skin and hair, thereby making the perception and semantic layers of color in Arab culture more comprehensible. In contrast, *al-Muḥkam*, which is organized first according to phonetic articulation then alphabetically, presents color terms in a more concise, brief, and systematic manner. In this dictionary, the author prioritizes the practical usage of words in his definitions, largely disregarding cultural context and literary citations. One of the most distinct differences between the two works is that *al-Muḥaṣṣaṣ* analyzes the lexicographical details of words more in-depth, offering rich content from the perspective of *fiqh al-lughah* (the deeper semantic dimension of language), whereas *al-Muḥkam* organizes its concepts primarily for practical use in everyday language. The findings indicate that thematic dictionaries better reflect the cultural, historical, and semantic contexts of a language, while alphabetical dictionaries offer faster and more systematic access. While *al-Muḥaṣṣaṣ* touches upon the morphological origins of colors to a limited extent, *al-Muḥkam* rarely addresses these issues, serving mainly as a reference source containing basic color definitions. The findings of this study point to significant conclusions regarding lexicographical methodology. It highlights the need for more nuanced research on how thematic and alphabetical dictionaries are used in the fields of language learning, terminology, and lexicography. Topics such as how thematic dictionaries can be integrated with modern databases and how such dictionaries can be made more functional in a digital environment offer an important framework for advanced research. Furthermore, conducting comparative analyses on how color terms are treated in languages other than Arabic could reveal how color concepts are structured in different linguistic systems. In conclusion, these two works by Ibn Sīdah are important sources representing different facets of Arabic lexicography. *al-Muḥaṣṣaṣ*, as a detailed and contextual dictionary, offers in-depth analyses, while *al-Muḥkam* is a work designed for

practical use, providing quick access. It is hoped that the comparative analysis of these two dictionaries will offer some contributions to the understanding of the theoretical and practical aspects of Arabic lexicography.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Ibn Sîdah, al-Muḥaṣṣas, al-Muḥkam, Colors.

GİRİŞ

Leksikografi,¹ bir dilin kelime hazinesini sistematik bir biçimde düzenleyen ve anlamlandıran bir dilbilim dalı olarak, dilin kullanım biçimlerini ve kültürel bağlamlarını anlamada vazgeçilmez bir araçtır.² Bu bağlamda, Arap sözlükçülüğünün önde gelen isimlerinden biri olan İbn Sîde, hem alfabetik hem de konulu sözlükçülük geleneğinde derin etkiler bırakmış ve bu alanın metodolojik çeşitliliğini eserlerinde somutlaştırmıştır. İbn Sîde'nin iki büyük eseri, *el-Muḥassas* ve *el-Muḥkem*, leksikografik yaklaşımlar açısından karşılaştırmalı bir incelemeyi mümkün kılmaktadır. İki eser de dilin işlenişindeki farklılıkları ve sözlük türlerinin Arapça üzerindeki etkilerini anlamak için değerli birer kaynaktır.

Çalışmamız, İbn Sîde'nin *el-Muḥassas* ve *el-Muḥkem* adlı eserlerinde yer alan renk terimlerinin ele alınış biçimlerini karşılaştırmalı olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu da konulu ve alfabetik sözlük türleri arasındaki farkları ortaya koyup bu farkların nedenlerini anlamaya çalışmakla yapılmıştır. Çalışmada da aynı yazarın farklı sözlük türlerini kullanarak dilin çeşitli yönlerini nasıl ele aldığı, bu türleri yazma amaçları leksikografik açılarından incelenmeye çalışılmıştır. Son kısımda ise özellikle renk terimleri gibi somut bağlamlardan hareketle, bu iki sözlüğün leksikografi disiplinine teorik ve pratik katkıları değerlendirilmiştir.

Çalışma özellikle, *el-Muḥassas*'ın konulu bir sözlük düzeni gereği, renk terimlerini detaylı ve bağlamsal bir zenginlik içinde ele aldığı; buna karşın, *el-Muḥkem*'in alfabetik düzenle renk terimlerini daha kısa ve düzenli biçimde sunduğu iddiası yönündedir. Bu farklılıkların, eserlerin yazılma amaçları ve İbn Sîde'nin leksikografik yaklaşımıyla doğrudan ilişkili olduğu öne sürülmektedir. *el-Muḥassas* ve *el-Muḥkem*, yalnızca Arapçanın terminolojik zenginliği-

¹ Leksikografi diğer adıyla sözlükbilim, bir dilin veya karşılaştırmalı bir yaklaşımla birden fazla dilin söz varlığını sistematik bir şekilde inceleyerek sözlük formatında sunmayı hedefleyen bir dilbilim dalıdır. Bu disiplin, sözlük yapımına yönelik teorik temelleri tartışmakta ve bu doğrultuda yöntemler geliştirerek uygulama süreçlerini belirlemektedir. Bu alan, bir dildaki sözlüksel öğeleri, diğer bir ifadeyle, anlamsal birimleri ve sözlük birimi olarak değerlendirilebilecek dilsel öğeleri analiz eder. Ayrıca, dil bilimsel nitelik taşımayan ancak sözlük birimi gibi işlev gören çeşitli bileşik ifadeler (bileşik yapılar) de sözlükbilimin inceleme kapsamına girer. Sözlükbilim, bu analizleri dilbilimsel yöntemlerle gerçekleştirirken, aynı zamanda sözlük oluşturma süreçlerinde karşılaşılan kuramsal sorunları da ele alarak çözüm yolları sunmayı amaçlamaktadır. Bk. Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Tarih Kur. Yay., 1992), 140.

² Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Türk Tarih Kur. Yay., 1998), 192.

ni değil, aynı zamanda sözlükçülüğün teorik ve pratik yönlerini yansıtan temel eserlerdir. Çalışma, bu eserler üzerinden konulu ve alfabetik sözlük türlerinin güçlü ve sınırlı yönlerini ortaya koyarak, sözlükçülük tarihinde karşılaştırmalı bir perspektif sunmaktadır. Ayrıyeten dilbilim ve sözlükbilim alanında çalışan araştırmacılar için daha farklı bir bakış açısı sağlamayı amaçlamaktadır. Zira dilin semantik ve bağlamsal zenginliğinin sözlüklerde nasıl yansıtıldığını anlamak, modern leksikografi çalışmalarında metodolojik tartışmalara katkı sunabilir. Bu bağlamda, çalışma hem tarihsel hem de teorik düzeyde bir boşluğu doldurmayı hedeflemekte, bunun için de belge tarama yöntemini kullanıp belirlenen renk terimlerine odaklanarak, İbn Sîde'nin eserlerinin sadece bir yönünü incelemektedir. Bu durum, genel sözlükçülük anlayışını kapsamlı bir şekilde ele almak için bir yeterlilik oluşturabilir. Ayrıca, seçilen terimler rastgele belirlenmiş on maddeden oluşmakta olup, eserlerde yer alan tüm renk terimlerini kapsama iddiası taşımayıp, çalışma bulguları, incelenen renk terimlerinin analiziyle sınırlı bir çerçeveye sunmaktadır.

İbn Sîde'nin gerek iki sözlüğü gerekse renkler konusuna dair daha önce yapılmış bazı akademik çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalardan biri, Davut Orhan tarafından kaleme alınan *İbn Sîde ve el-Muhassas Adlı Eseri* başlıklı makalesidir³. Yazar bu çalışmasında İbn Sîde'nin hayatına ve eserlerine değindikten sonra sözlükte genellikle referans alınan kaynaklar belirtmiş ve belirli bir konuyla ilgili tüm kelimeleri farklı başlıklar altında incelemiştir. Kelimeler arasındaki ince farklara dikkat çekmiş ve yer yer sarf ve gramer konularına da değinmiştir. Ancak karşılaştırmalı bir sözlük analizine girmemiştir. İbn Sîde'nin *el-Muhkem* sözlüğünü ele alan akademik çalışma ise Ceyhun Ünlüer'e ait olan *İbn Sîde ve el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam Adlı Sözlüğü* başlıklı doktora tezidir⁴. Bu tezinde yazar İbn Sîde'nin bilimsel kişiliği ve kariyerinde ulaştığı seçkin konumu ele almış, bunun yanında, Arap dünyasındaki sözlük çalışmalarının genel gelişimi ve geçirdiği evreler incelemiştir. Ayrıca, *el-Muhkem*'in ihmal edilme sebepleri, yazılma gerekçeleri, telif sürecini, başvurduğu kaynakları, edindiği yer, diğer sözlüklerden ayrılan özellikleri, etkilediği ve etkilendiği eserler ile esere yöneltlen eleştirileri detaylı bir şekilde değerlendirmiştir. Yazarın maddeleri açıklarken başvurduğu farklı dilsel örneklendirme yöntemleri ve bunların çeşitleri, somut örnekler üzerinden analiz edilmiştir. Ancak burada da iki sözlük arasında bir karşılaştırmaya gidilmemiştir.

İbn Sîde'nin söz konusu iki eseri hakkında tespit edebildiğimiz akademik

³ Davut Orhan, "İbn Sîde ve el-Muhassas Adlı Eseri," *Dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 3/5 (Bahar 2015), 64-79.

⁴ Ceyhun Ünlüer, *İbn Sîde ve el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam Adlı Sözlüğü* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020).

çalışmalar bunlarla sınırlıdır. Ancak her iki sözlüğün karşılaştırmalı ve analitik bir incelemesini içeren bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle, yürütülen araştırmanın akademik açıdan özgün olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca, bu çalışmanın literatüre sağlayacağı katkının, Arap leksikografisinin teorik ve pratik boyutlarının daha iyi anlaşılmasına yönelik araştırmalara da ilham vereceğini düşünmekteyiz.

I. BÖLÜM: ARAPÇA SÖZLÜK TARİHÇESİ VE TÜRLERİNE KISA BİR BAKIŞ

İslamiyet'in erken dönemlerinde, Kur'an-ı Kerim ve hadislerde geçen garrîp (nadir veya alışılmadık) kelimelerin açıklanması, Arap sözlükçülüğünün ilk aşamasını oluşturmuştur. Bu çalışmalar, özellikle İbn Abbâs (öl. 67/687) öncülüğünde başlayan *Garîbu'l-Kur'an* araştırmalarıyla temellenmiş, daha sonra Ebû Hayre el-A'râbî (öl. 211/826) ve el-Asma'î (öl. 216/831) gibi önemli dil âlimlerinin katkılarıyla devam etmiştir. Bu dönemde, lügat alimleri dilin özgünlüğünü ve zenginliğini korumak amacıyla bedevî Araplarla doğrudan temas kurmuş; dilin saf ve bozulmamış kullanımını gözlemlemek için çöllerde seyahat etmiş veya şehirlerde bu insanlarla buluşmuşlardır. Bu şekilde derledikleri kelimeleri, *Kitâbu'l-İbil* (Develer Kitabı), *Kitâbü'l-Hayl* (Atlar Kitabı) gibi belirli başlıklar altında sınıflandırarak bir araya getirmişlerdir. Bu tematik yaklaşım, Arap sözlükçülüğünün ikinci aşamasını temsil etmektedir.⁵

Daha sonraki süreçte, özellikle Abbasî döneminde, Arap dili ve edebiyatı alanında sözlükçülük faaliyetleri mevzûi (konulu) ve alfabetik olmak üzere iki temel metot çerçevesinde gelişmiştir. Bu iki yöntem, dilin sistematik bir şekilde ele alınmasını sağlayarak Arap lügatçılığına önemli bir yön vermiştir.⁶

Alfabetik düzenlemeye sahip sözlükler, genellikle kelimenin kök harfleri esas alınarak hazırlanmış ve bu düzenleme, ya fiilin üçüncü tekil eril şahsına göre türetilmesine ya da harflerin fonetik özelliklerinin dikkate alınmasına göre oluşturulmuştur. Bu tür sözlüklerde kelimeler, ıstikaklarından arındırılmış asli harfler temel alınarak sıralanmıştır.

Bu yöntemle oluşturulan sözlüklere örnek olarak, Halil b. Ahmed'in (öl. 175/791) *Kitâbu'l-Ayn* eseri verilebilir.⁷ Bu eser, kelimeleri harflerin

⁵ Hilmi Halil, *el-Müvelled fî'l-'Arabiyye dirâse fî numuvvi'l-lugati'l-'Arabiyye ve tatavvuruha ba'de'l-İslam* (Beyrut: Dârü'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1985), 293-300; Hüseyin Nassâr, *el-Mu'cemü'l-Arabi: Neşetuhu ve Tetavvuruha* (Kahire: Mektebetü'l- Ulum, 1968), 1/34-35.

⁶ Nassâr, *el-Mu'cemü'l-Arabi: Neşetuhu ve Tetavvuruha*, 1/177-178; Kenan Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi* (İstanbul: Cantaş yay, 2015), 225.

⁷ Ahmet Gür, "Arap Dilinde Harflerin Mahreç Yerlerinin Müfred Lafızdaki Tenâfüre Etkisi", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/23 (2023), 200.

mahreçlerine göre düzenleyen ilk kapsamlı sözlüktür. Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *Esâsü'l-Belâğa* sözlüğü de kelimenin ilk harfini temel alarak bir sıralama sunar. İbn Manzûr'un (öl. 711/1311) *Lisânü'l-'Arab* adlı eseri ise kelimelerin son harflerini esas alan bir düzenle hazırlanmıştır. Abdullah el-Alaylî'nin (öl. 1996) *el-Merca'* adlı modern sözlüğü ise kelimeleri okunduğu şekilde düzenleyen bir metot izler.⁸

Bu eserler, alfabetik düzenin farklı yaklaşımlarını temsil etmekte ve Arap dilinin zengin kelime hazinesini sistematik bir şekilde sunmaktadır.⁹ *Kitâbü'n-Nebât*, *Kitâbü'ş-Şâ* ve *Halki'l-İnsân* gibi Konulu sözlük türüne ait eserler ise belirli bir konuya odaklanan kitaplardan farklı olarak tek bir mevzu yerine birçok konuyu kapsayan ve tematik bir düzenlemeyle hazırlanan kapsamlı eserlerdir. Bu tür sözlükler, kelimeleri anlamlarına ve kullanım bağlamlarına göre sınıflandırdıkları için geleneksel alfabetik düzenlemeden ayrılarak bağımsız bir tür olarak değerlendirilmiştir.¹⁰ Bu türde ele alınan eserler topluluğu, genellikle *Garibu'l-Musannef* veya *Kitabü's-Sifât* şeklinde adlandırılmıştır.¹¹ Arap sözlükçülüğünde kelimelerin anlamlarına ve kullanım bağlamlarına göre tasnif edildiği eserler, genellikle kavram sözlükleri olarak adlandırılmıştır ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (öl. 224/838) kaleme aldığı *el-Garibü'l-Musannef*, bu türün en erken örneği sayılır. Yaklaşık 17.000 kelimeyi içeren ve otuz farklı konuyu kapsayan bu eser, II. (VIII.) yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren *Kitâbü'l-Haşerât*, *Kitâbü'l-Hayl*, *Kitâbü'l-Matar* ve *Kitâbü Halki'l-İnsân* gibi tek konulu sözlüklerin oluşturulmasında temel teşkil etmiştir. Bu tür eserler, genellikle birçok küçük sözlük risalesinin bir araya getirilip düzenlenmesiyle meydana gelmiştir. Örnek olarak, İbnü's-Sikkî'tin (öl. 244/858) *Kitâbü'l-Elfâz* adlı eseri, Kürâunneml (öl. 310/922)'in *el-Münecced'i* (ilk beş bölümü konulu sözlük niteliğindedir)¹² ve bu türün en kapsamlı eseri olarak kabul edilen İbn Sîde (öl. 458/1066)'nin *el-Muhassas* adlı çalışması, konulu sözlüklerin klasik örnekleri arasında yer alır.¹³ Netice itibarıyla, yaygın kanaate göre, Arap sözlükçülüğünün üçüncü aşaması el-Halîl b. Ahmed tarafından kaleme alınan *Kitâbü'l-'Ayn* ile başlamıştır. Bu dönemde, kelimelerin düzenlenmesinde belirli bir yöntem be-

⁸ Ebû'l-Kâsım Saîd b. Abdîrrahmân el-Endelûsî el-Kurtubî, *Kitâb tabakâtî'l-umem* (Beyrut: el-Matba'atu'l-katûlûkiyye, 1912), 124; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 223.

⁹ Abdulhamid Muhammed Ebu Sekkîn, *el-Meâcimu'l-Arabiyye Medârisu'he ve Menâhicu'he* (Kahire: Mektebetul-Hancı, 1982), 7; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 224.

¹⁰ M. Said Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar* (Erzurum: Atatürk Üni., Fen-Edebiyat Fak. Yay., 2000), 335.

¹¹ Ahmed Abdulfâfir Attar, *Mukaddimetu's-Sihâh* (Beyrut: Dârü'l-İlmi li'l-Melâ'în, 2016), 216.

¹² Ebû'l-Hasen Âlî b. el-Hasen b. el-Hüseyn el-Hünâî el-Ezdî, Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa* (Darü's-sahâbatî litturâs, 1988), 8-11.

¹³ Yusuf Elyân Serkis, *Mu'cem el-Mâtbu'atî'l-Arabiyye ve'l-Muarraba* (Kahire: Mektebetü's-sekafetü'ddiniyye, ts.), 134; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 226.

nimsenmiş ve sistematik bir tertip esas alınmıştır.¹⁴ Bu metodun ayrıntıları çalışmamızın sonraki kısmında açıklanacaktır.

Vurgulanması gereken bir husus da şudur, lügat âlimlerinin bu şekilde bir ayırım yapmaları ve eserlerini belirli bir metot çerçevesinde kaleme almaları, alfabetik düzenle yazılan sözlüklerin önemini veya kullanımını ortadan kaldırmamıştır. Aksine, İbn Sîde'nin *el-Muhassas* gibi konulu sözlükler, sonraki dönemlerde sözlük çalışmalarına temel teşkil etmiş ve bu alanlarda daha kapsamlı eserlerin ortaya konulmasına zemin hazırlamıştır. Bunun yanı sıra, bu tür eserler, dilin metinlerinin korunmasına katkıda bulunmuş ve özellikle nahiv çalışmalarını yönlendirme noktasında önemli bir rol üstlenmiştir.¹⁵

Zira her yeni çalışma bir sonraki çalışmaya yol gösteren ilmi yönlendirmeler taşıyabilmektedir.

II. BÖLÜM: İBN SÎDE'NİN KISA HAYATI VE SÖZLÜKLERİ

1. İbn Sîde Hayatı ve İlmi Kişiliği

Ebü'l-Hasan Alî b. Ahmed ed-Darîr el-Mursî, daha çok “İbn Sîde” adıyla tanınan bir lügatçı, edebiyatçı ve dil âlimidir. 398/1008 yılında Endülüs’ün güneydoğusunda bulunan Mursiye şehrinde dünyaya gelmiştir. “Mursî” nisbesini, doğduğu şehir olan Mursiye’ye atfen almıştır. Dedelerinden birinin adı olan “Sîde”ye nispet edilerek İbn Sîde ismiyle şöhret bulmuş, görme engelli olması nedeniyle ise “darîr” (âmâ) lakabıyla anılmıştır.¹⁶ Bazen bu lakabı isminin önüne geçmiştir.

İbn Sîde, Endülüs Emevî Devleti’nin yıkılmasının ardından ortaya çıkan siyasi kargaşa ve otorite boşluğu dönemine denk gelen Mülûkû’t-tavâif devrinde yaşamıştır. Bu dönemde, Mursiye’de meydana gelen siyasi olaylar nedeniyle buradan ayrılmak zorunda kalmış ve Endülüs’ün doğusunda yer alan Dâniye şehrine gitmiştir. Dâniye, ilim ve âlimlere verdiği değerle tanınan Ebü'l-Ceyş Mücâhit b. Abdullah el-Âmiri (öl. 436/1044-45) tarafından yönetilen ilk emirlik olarak bilinmektedir. Dâniye Emirliği’nin kurucusu ve ilk hükümdarı olan Mücâhit b. Abdullah (öl. 436/1044)¹⁷ ile tanışmış ve onun yakın ilgisini görerek himayesine mazhar olmuştur. Mücâhit b. Abdullah’ın

¹⁴ Muhsin el-Emin, *A’yânü’ş-Şi’a* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403), 1/51; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Halil b. Ahmed”, *DİA* (İstanbul: TDV yayınları, 1999), 130.

¹⁵ Ebü'l-Abbâs Ahmed B. Muhammed İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân ve enbâ'ü ebnâ'îz-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1398), 1/73; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 255.

¹⁶ Kurtubî, *Kitâbü tabakâti'l-ümem*, 77; Zülfikar Tüccar, “İbn Sîde” (İstanbul: TDV yayınları, 1999).

¹⁷ Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mes'ûd İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla fî târihi eimmeti'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetu'l-Hancı, 1994), 2/396-397; Mehmet Özdemir, “Mücâhid el-Âmiri” (İstanbul: TDV yayınları, 2006), 443.

ilim ve âlimlere olan desteği sayesinde, İbn Sîde burada çalışmalarını sürdürmüş ve en önemli eserlerinden olan *el-Muhassas* ve *el-Muhkem*'i bu dönemde kaleme almıştır. Bu eserler, hem İbn Sîde'nin ilmî birikiminin bir göstergesi hem de Arap dilinin zenginliğini yansıtan önemli kaynaklar olarak değerlendirilmektedir.¹⁸ İbn Sîde, 25 Rebîü'l-âhir 458 (26 Mart 1066) tarihinde, 60 yaşında hayata veda etmiştir.¹⁹

İbn Sîde, öğrenim hayatına babasının rehberliğinde başladı ve henüz altı yaşındayken Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiştir. Ardından, dönemin yaygın ilim dalları olan Arap dilbilgisi, lügat, tefsir, kıraat, fıkıh, hadis, felsefe ve mantık gibi alanlarda uzman hocalardan dersler almıştır. Güçlü hafızası sayesinde birçok lügat ve gramer kitabını ezberleme başarısı göstermiştir. Arap dili, edebiyatı ve tarihi konularında derin bilgi sahibi olan İbn Sîde, özellikle lügat alanındaki çalışmalarıyla tanınarak bu sahada büyük bir şöhret kazanmıştır.²⁰ Bu şöhreti de sonraki dönemlerde daha da perçinlenmiştir.

İbn Sîde, aralarında Ebû Abdullah Muhammed b. Halesa eş-Şezûnî, Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. Halef, Ebû Ca'fer Ahmed b. Âli el-Mursî ve Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed et-Temîmî gibi önemli isimlerin bulunduğu birçok öğrenci yetiştirmiştir.²¹ Bu öğrenciler, onun ilmî birikimini sonraki nesillere aktarmada önemli bir rol oynamışlardır.

2. Eserleri

Kaynaklar, İbn Sîde'nin Arap dili, arûz ve mantık gibi çeşitli alanlarda birçok eser kaleme aldığını bildirmektedir. Ancak, bu eserlerin bir kısmı günümüze ulaşmamış, ya kaybolmuş ya da kütüphane raflarında keşfedilmeyi beklemektedir.

Günümüze ulaşan başlıca eserleri şunlardır: *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, *el-Muhassas*, *Şerhu'l-müşkil min şî'ri'l-Mütenebbî*. Günümüze tam olarak ulaşmayan eserleri arasında ise şunlar bulunmaktadır: *Urcûzetu gamîs*, *el-Vâfi fî 'ilmi'l-kavâfi*, *et-Tezkîr ve't-te'nîs*, *Şâzzu'l-luğa*, *el-'Avîs: Şerh İslâh el-mantık li-İbn Sikkî*. *el-Enîk fî şerhi'l-hamâse li Ebî Temmâm*, *Şerh ebyâtî'l-cümel li'z-Zeccâcî* yi sayabiliriz.²² Bu eserler, İbn Sîde'nin ilim dünyasındaki derin etkisini ve çok yönlü bir âlim olduğunu ortaya koymaktadır.

¹⁸ Hayrettin Zirikli, *el-Âlam* (Beyrut: Dârul-Melâyîn, 2002), 4/322.

¹⁹ Ebu Abdullah b. Futûh el Humeydî, *Cezvetü'l-Müktebis, fî târihi ulema el-Endelüs*, thk. Beşşâr 'Avvâd Maruf (Tunus: Darü'l-Garb el-İslâmî, 2008), 452.

²⁰ Ebü'l-Fidâ' el-Meliku'l-Mu'eyyed İmâduddîn İsmâil b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fî ahbârî'l-beşer* (Mısır: el-Matba'atu'l-Huseyniyye el-Mısriyye, 1325), 2/185.

²¹ Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekir el-Kudâ'î İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmilê li-kitâbi's-sıla*, thk. Abdus-selam el-Hurât (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1416), 1/320-321; Tüccar, 20/320.

²² Ebû Bekir Muhammed İbn Hayr el-İşbilî, *Fihrist* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 85; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyin ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadıl İbrahim (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1399), 1/317-318.

En meşhur iki eseri, günümüze ulaşmış önemli lügat çalışmaları olan *el-Muhassas* ve *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam* adlı eserlerdir. Bu çalışmamızın temel iki kaynağı olan bu eserlerin muhtevası ve metodu ise aşağıda belirtilmiştir.

2.1. *el-Muhkem*'in Muhteva ve Metodu:

Tam adı *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam* olan eser, Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-'Ayn* adlı sözlüğünde uyguladığı yöntemi ve Ebû Bekir ez-Zübeydî'nin (öl. 379/989)²³ *Muhtasarü'l-'Ayn*'da yaptığı tashihleri dikkate alarak mehâric-i hurûf (harflerin çıkış yerleri) esasına göre düzenlenmiştir.²⁴ Sözlükte sıralama, kelimenin ilk harfi temel alınarak yapılmış; harfler, ses organlarının boğaz bölgesinden başlayıp dudak harflerinde son bulan bir düzende tertip edilmiştir. Ayrıca, Halîl b. Ahmed'in "taklîb sistemi" de benimsenmiş; böylece aynı kökü oluşturan harflerin farklı dizilişlerinden türeyen kelimeler ve bunların türevleri bir arada sunulmuştur. Bu sisteme göre, örneğin *عبد* kelimesi ayn harfi/ *ع* bölümünde ele alınmış, bu kelimenin maklûbu olan *عبد*, *دع*, *بع*, *دع* gibi türevler de bu bölümde zikredilmiştir. Ancak bu kelimeler, ilgili harflerin (*د* ve *ب*) bölümlerinde yeniden ele alınmamıştır. Ayrıca, İbn Sîde, Halîl b. Ahmed ve el-Ezherî'nin eserlerinde olduğu gibi harfleri mahreç sırasına göre düzenlerken, son üç harfi (*و*, *أ*, *ي*) şeklinde değil, (*أ*, *و*, *ي*) sırasıyla tertip etmiştir. Her harfi "kitap" olarak adlandırmış ve her kitabı sözcüklerin yapısına göre *Kitâbü'l-'ayn*, *Kitâbü'l-hâ* gibi bölümlere ayırmıştır.²⁵ Bu düzenleme, eserin özgün sistematığını ve leksikografik yöntemini yansıtmaktadır.

el-Muhkem sözlüğü, ilk kez 1958 yılında Ma'hedü'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye tarafından yayımlanmıştır. Daha sonra, 2000 yılında Abdülhamid Hindavî tarafından tahkik edilerek, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye tarafından 11 cilt halinde ve toplamda 6640 sayfa olarak yeniden basılmıştır.²⁶

2.2. *el-Muhassas*'ın Muhteva ve Metodu:

Bu eser, Ebû Ubeyd b. Sellâm'ın *el-Ğarîbu'l-Musannef* adlı çalışmasında olduğu gibi konulara göre düzenlenmiş ve eski sözlük âlimlerinin çeşitli

²³ Muhammed b. Bîşr, künyesi Ebû Bekir ez-Zebîdî el-İşbîlî, nahiv ve lügat alanlarında kendi döneminin önde gelen âlimlerinden biriydi. Bu alanlardaki derin bilgisi ve yetkinliği ile tanınan ez-Zebîdî, 379/989 yılında vefat etmiştir. Bk. el Humeydi, *Cezvetü'l-Müktebis, fî Tarihi ulema el-Endelüs*, 302.

²⁴ Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde el-Mursî İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam* thk. Abdülhamit Hindavî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421), 1/58.

²⁵ İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 1/58.

²⁶ Demiryak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 237.

konularda yazdığı risalelerin içeriklerini bir araya getiren kapsamlı, ansiklopedik bir sözlük niteliğindedir.

İbn Sîde, *el-Muhassas*' ın giriş bölümünde, dilin tanımı, dillerin doğuşuyla ilgili teoriler ve bu teorilere yönelik eleştiriler gibi konuları ele almıştır. Ardından, eserin telif edilmesine zemin hazırlayan sebepleri açıklamıştır. İbn Sîde'ye göre, bu çalışmanın asıl amacı, edipler, şairler, hatipler ve yazarlar için eş anlamlı kelimeleri bir araya getirerek en uygun kelime seçimini sağlamaktır. Aynı zamanda, bu kelimeler arasındaki nüansları ele alan bir sözlük hazırlamanın gerekliliğini de vurgulamıştır.²⁷

Eser, konulu sözlükler kategorisinde yer almakta olup, alanında telif edilmiş en kapsamlı sözlüklerden biridir. Eser, “Kitâbü'l-İnsân,” “Kitâbü'n-Nisâ,” “Kitâbü'l-Hayl,” “Kitâbü'l-Ğarâiz” gibi on yedi ana bölüme ayrılmıştır. Ana bölümler, daha detaylı ve farklı hacimlerde alt başlıklara ve bu başlıklar da kendi içinde farklı alt başlıklara ayrılmıştır. Söz konusu bablar, genel olarak belli bir düzene göre sıralanmıştır. Ancak bazı babların bağımsız birer bölüm niteliği taşıdığı, bazılarının ise ana bölümle doğrudan bağlantılı görünmediği dikkat çekmektedir. Buna rağmen, her bölümde yer alan kelimeler, aynı konu etrafında kümелendiğinden, eser büyük ölçüde müteradif (eş anlamlı) kelimeler, deyimler ve bunlar arasındaki farkları da kapsamaktadır. Sözlük, “Kitâbu Halki'l-İnsân” ile başlayıp, “Kitâbü İştikâkı Esmâüllâh” ile sona ermiştir.²⁸

el-Muhassas, tertip açısından önceki konulu sözlük eserlerini temel almakla birlikte, daha önce başka sözlüklerde bulunmayan yenilikleri de bünyesine ekleyerek lügat sahasına ilişkin yöntemleri ileri bir seviyeye taşımıştır. Eser, konulu bir sözlük olmasına rağmen, genellikle kaynaklara atıfta bulunması ve sarf, nahiv gibi dilbilgisi konularında 420 mülâhaza ve açıklama içermesiyle klasik sözlük anlayışından farklı bir özellik göstermektedir.

Konulu sözlük olması hasebiyle *el-Muhassas*, hece harflerine dayalı alfabetik bir düzenle hazırlanmadığından, aranılan bir maddenin bulunması için cüz fihristlerinin taranması gerekmektedir. Bu durum, eserden faydalanmayı kısmen zorlaştırır da belli bir konuda araştırma yapanlara, o konuya ilişkin tüm kelimelere tek bir yerde ulaşma kolaylığı sağlaması açısından önemli bir avantaj sunmaktadır. İlk dönem sözlük çalışmaları incelendiğinde, çoğunun konulu sözlük kategorisinde yer aldığı görülmektedir. Bu çerçevede İbn Sîde'nin benimsediği yöntemin, sözlükçülüğün bu türdeki gelişimine önemli ölçüde katkı sağladığı anlaşılmaktadır.²⁹

²⁷ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmail el Mursi İbn Sîde, *el-Muhassas*, thk. Halil İbrahim Ceffâl (Beyrut: Dâr ihyâi't-turâs el-Arabiyye, 1996), 1/20.

²⁸ İbn Sîde, *el-Muhassas*, 1/22.

²⁹ Huseyin Salih Rıdâne, “el-Cuhudü's-Sarfiyye li-İbn Sîde fî Kitabihî'l-Muhassas,” *Mecelletü*

el-Muhassas adlı eser, 1898-1902 yılları arasında, Taha b. Mahmud başkanlığında, Muhammed Mahmud et-Türküzî eş-Şinkîti ve Muhammed Abduh'un da yer aldığı bir heyetin tashihiyle beş cilt ve 17 cüz olarak Bulak'ta el-Matbaatü'l-Emîriyye tarafından yayımlanmıştır. Daha sonra, Muhammed et-Tâlibî ve Abdüsselam Muhammed Harun, eserin farklı indekslerini hazırlamışlardır. 1996 yılında da Lübnan Üniversitesi Sami Dil ve Edebiyatı hocası Halil İbrahim Kefal başkanlığındaki bir tahkik heyeti, eserin tahkikini ve indekslerini tamamlamış ve yeni bir baskısını yapmıştır. Son olarak, 2005 yılında Abdülhamit Hindâvî tarafından yeniden tahkik edilen eser, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye tarafından sekiz cilt ve toplam 5288 sayfa olarak yeniden yayımlanmıştır.³⁰

III. BÖLÜM: İBN SÎDE'NİN SÖZLÜKLERİNDE RENK KAVRAMLARI

Bu bölümde *el-Muhassas* ve *el-Muhkem* sözlüklerinde, giriş bölümünde belirlediğimiz yöntemi izleyerek renk kelimelerini incelemek amacıyla rastgele seçilmiş on terim ele alınmıştır. Bu terimler, her iki sözlükte geçen tanımlarıyla birlikte, farklı renk kategorilerini kapsamaktadır. Seçilen kelimeler arasında ana renklerden beyaz, siyah, kırmızı ve mavi, ara renklerden lacivert, koyu tonlardan koyu kırmızı, insan teni tonlarından koyu buğday tenli sarı, özel bir insan renk tonu olan siyahiye çalan koyu esmer tonu, insan bedenine ait koyu saç tonu ve renk tonunu hayvan adından alan pire sarısı bulunmaktadır.

Konunun daha anlaşılır hale gelmesi ve bağlamın daha net bir şekilde sunulabilmesi adına, öncelikle *el-Muhassas* sözlüğünün “el-Elvân” başlığı altında yer alan renk ve ton maddeleri esas alınmıştır. Daha sonra bu renk veya tonun *el-Muhkem* eserinde bulunup bulunmamasına göre anlamı ve ele alınış şekli açıklanmıştır.

1.1. Ana Renkler

Ana renkler, diğer renklerin oluşturulmasında temel olan, başka renklerin karışımından elde edilemeyen renklerdir. Bunlar da asıl olarak sarı, kırmızı ve mavidir. Ancak siyah ve beyaz zıt renklerden sayılmasına rağmen başka renklerin karışımıyla oluşmadıklarından bu kategoriye dahil edilebilirler.³¹

Abbas Meysan, *Câmi'atu Meysan* 5/9 (2009 1430), 160.

³⁰ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 245.

³¹ Sennur Sezer, *Renklerin ve Simgelerin Gücü* (İstanbul: Evrensel Kültür, 1999), 30.

1.1.1.Siyah

Siyah, Kur'ân-ı Kerim'de geçen ana renklerden biri olarak, çeşitli bağlamlarda önemli fonksiyonlar icra etmekte ve özellikle zamanın akışını betimlemede kullanılan siyah rengin işlevsel rolü, Bakara Suresi'nin 187. ayetinde açıkça görülmektedir. Ayetteki *كُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ* ³² *“Fecrin beyaz ipi siyah ipinden sizin için ayırt edilir hale gelinceye kadar yiyin için”* ³³ ifadesi, gecenin karanlığını simgeleyen “siyah iplik” ile şafağın aydınlığını temsil eden “beyaz iplik” arasındaki görsel ayrımı, oruç ibadetinin başlangıcı için bir kriter olarak belirlemektedir.

Câhiliye dönemi şiirinde siyah rengin kullanımı, bazen şairin sosyal statüsü ve kişisel deneyimleriyle yakından ilişkilidir. Bu bağlamda, Antere b. Şeddâd'ın (öl. 614) ten rengi nedeniyle maruz kaldığı ayrımcılığa verdiği edebi yanıt, oldukça anlamlıdır. Antere, meşhur bir beytinde şöyle demiştir:

يَعْيُونَ لَوْنِي بِالسَّوَادِ وَإِنَّمَا
فَعَالُهُمْ بِالْخُبْثِ أَسْوَدُ مِنْ جِلْدِي

Onlar, rengimin siyahlığını ayıplıyorlar; oysa onların kötülükle yoğrulmuş eylemleri, benim tenimden daha karadır. ³⁴

Bu beyit, fiziksel görünüşe dayalı önyargılara karşı ahlaki karakterin üstünlüğünü savunan güçlü bir argüman niteliğindedir. Antere, “siyahlık” kavramını fiziksel bir özellikten ahlaki bir kategoriye taşıyarak, kendisini eleştirenlerin eylemlerindeki kötülüğün, kendi ten renginden çok daha karanlık olduğunu ifade etmiştir.

İbn Sîde, “el-Elvân” başlığı altındaki bilgileri verdikten sonra renkleri detaylandırmaya siyah renkle başlamaktadır. Bu bağlamda, öncelikle siyahın eş anlamlılarını sıralar ve bu kelimeler arasında el-Halkem (الْحَلَكَم), el-Humme (الْحُمَّة) ve ed-Duğmân (الدُّغْمَان) gibi terimleri zikreder. Daha sonra, siyahın aşırı koyu tonuna değinir ve bu tonu farklı terimlerle açıklar.

İbn Sîde, aşırı koyu siyah rengi ifade etmek için kullanılan Ğırbîb (الْغَرِيب) ve Duhmus (الدُّحْمُس) terimlerini zikretmiştir. Siyah (أَسْوَد) rengine dair *el-Muhassas* eserinde, «رَجُلٌ أَسْوَدُ اللَّوْنِ» (rengi siyah olan adam) ³⁵ ifadesiyle basit bir tanım yapılmıştır. Buna karşılık, *el-Muhkem* sözlüğünde, «أَسْوَدُ: نَقِيضُ الْبَيَاضِ» (siyah: beyazın zıddıdır) tanımı yer almaktadır. ³⁶ Her iki eser de si-

³² el-Bakara, 2/187.

³³ Komisyon, *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 1/285.

³⁴ Hatîp et-Tebrîzî, *Şerh Divân 'Antere*, thk. Mecîd Tîrâd (Beirut: Dâr Kutub el-Arabî, 1992), 59.

³⁵ İbn Sîde, *el-Muhassas*, 1/202.

³⁶ İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam* 8/599.

yah rengine dair bu tanımların ötesine geçerek ek bir açıklama yapmamıştır. Bu durum, siyah renginin her iki sözlükte de temel anlamı üzerinden ele alındığını göstermektedir.

1.1.2. Beyaz

Beyaz, Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli anlam katmanlarıyla kullanılan ana renkler arasında yer almaktadır. Bu kullanımlardan biri, Hz. Musa'ya verilen mucizelerin anlatıldığı Şuarâ Suresi'nin 33. ayetinde karşımıza çıkar. Ayette, *Elini çıkardı, o da bakanlar için bembeyazdı*³⁷ şeklinde ifade edildiği üzere, Hz. Musa'nın elinin kusursuz ve parlak bir beyazlığa bürünmesi, peygamberliğinin bir delili olarak sunulmuştur. Burada beyaz renk, ilahi bir müdahalenin sonucu olarak ortaya çıkan olağanüstü bir durumu ve görsel bir mucizeyi betimlemektedir.

Câhiliye Arap şiirinde ise renklerin kullanımı, genellikle toplumsal ve ahlaki değerleri yansıtan metaforik bir boyut kazanır. Tarafe b. Abd'in (öl. 564) bir hiciv beytinde bu durum şöyle ifade edilmiştir:

أَمَّا الْمَلُوكُ فَأَنْتَ الْيَوْمَ الْأَمَّهُمْ لَوْ مَا
وَأَبْيَضُهُمْ سِرْبَالٌ طَبَّاحٌ

Krallara gelince, sen bugün onların alçaklıkta en önde gidenisin ve bir aşçı elbisesi giymiş en beyaz (tenli) olanısın.³⁹

Burada “beyazlık” övgüye değer bir özellik olmaktan ziyade, savaşçı ruhundan yoksunluğun ve korkaklığın bir sembolü olarak kullanılmıştır. Kralın bir “aşçı elbisesi” içinde tasvir edilmesi, bu yergi unsurunu daha da pekiştirmiştir.

el-Muhassas ve *el-Muhkem* sözlüklerinde ise beyaz (أَبْيَضُ), rengi, siyahın karşıtı olarak tanımlanmıştır. *el-Muhassas* eserinde bu renk, “الْأَبْيَضُ نَقِيعُ السَّوَادِ” (beyaz, siyahın zıddıdır) ifadesiyle tanımlanırken, *el-Muhkem* sözlüğünde “الْبَيَاضُ ضِدُّ السَّوَادِ” (beyazlık, siyahlığın karşıtıdır) ifadesi kullanılmıştır.⁴⁰ Her iki eserin de beyazı, siyah ile zıtlık üzerinden ele alması, bu rengin basit ve evrensel bir karşıtlık üzerinden tanımlandığını göstermektedir. Ancak bu tanımların ötesine geçilmemiş olması, beyaz renginin temel anlamıyla sınırlı tutulduğunu ve detaylı bir açıklamaya yer verilmediğini ortaya koymaktadır.

1.1.3. Kırmızı

Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen ana renklerden biri olan kırmızı, özellikle

³⁷ eş-Şuarâ, 26/33.

³⁸ Kur'ân Yolu, 3/165.

³⁹ Hamdû Tammâs, *Divân Tarafa b. Abd* (Beyrut: Dâr Ma'rife Beyrut, 2003), 22.

⁴⁰ İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam* 8/235.

Allah'ın tabiat üzerindeki yaratma sanatını ve kudretinin sonsuzluğunu tasvir eden ayetlerde dikkat çekici bir şekilde kullanılır. Bu durumun en kapsamlı örneklerinden biri, Fâtır Suresi'nin 27. ayetidir. Ayet, ilahi kudretin bir tecellisi olarak tabiattaki renk çeşitliliğini gözler önüne serer: *لَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ مُخْتَلِفًا⁴¹ أَلْوَانُهَا وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بَيضٌ وَحُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٍ* “Görmedin mi, Allah gökten bir su indirdi. Biz onunla, renkleri çeşit çeşit olan meyveler çıkardık. Dağlardan da beyaz, kırmızı -renkleri farklı farklı- ve siyah yollar (katmanlar) var ettik.”⁴²

Bu ayette kırmızı renk (حُمْر), beyaz ve siyah gibi diğer temel renklerle birlikte, hem bitkilerdeki (meyveler) hem de cansız varlıklardaki (dağlar) renk armonisini ve çeşitliliğini ifade etmek için kullanılmıştır.

Kur'an-ı Kerim'de kırmızı renk genellikle Allah'ın tabiat üzerindeki yaratma sanatının bir delili olarak sunulurken, klasik Arap şiirinde daha çeşitli ve bazen de olumsuz anlamlar yüklenebilmektedir. el-Buhturî'nin (öl. 284/897) *el-Hamâse*'sinde geçen bir beyit, bu ikinci duruma örnek teşkil eder. Şair, lükse ve gösterişe düşkün olarak gördüğü muhataplarını eleştirirken şöyle demiştir:

وَإِنِّي لَأَسْتَحْيِي إِذَا مَا لَقَيْتُكُمْ مِنْ الْخَزْرِ مُصْفَرًّا عَلَيْكُمْ وَأَحْمَرًا

Şüphesiz ben, sizinle karşılaştığımda, üzerinizde sarı ve kırmızı renklerde ipekli elbiseler görmekten hicap duyarım (utanırım).⁴³

Bu beyitte kırmızı, savaşçı Arap kimliğinin temelini oluşturan sadelik ve dayanıklılık gibi erdemlerle çelişen bir zevkperestlik ve efemine bir durumun simgesi olarak kullanılmıştır.

el-Muhassas ve *el-Muhkem* sözlüklerinde kırmızı (الأحمر) rengi, farklı üsluplarla ele alınmıştır. *el-Muhassas* eserinde, “el-Elvân” (renkler) başlığı altında, kırmızı için özel bir tanım yapılmamış, yalnızca “مِنَ الْأَلْوَانِ الْمُسْتَعْمَلَةِ الْأَبْيَضُ” (kullanılagelen renklerden beyaz, kırmızı, siyah) şeklinde diğer ana renklerle birlikte sıralanmıştır.⁴⁴ Bu, kırmızı renginin eserde detaylandırılmadan, temel renkler arasında yer aldığını göstermektedir.

Buna karşılık, *el-Muhkem* sözlüğü kırmızı rengine daha özellikli bir açıklama getirmiştir. Renk, «الْحُمْرَةُ مِنَ الْأَلْوَانِ الْمُتَوَسِّطَةِ» (kırmızı rengi, orta tonda bir

⁴¹ Fâtır, 35/27.

⁴² Kur'an Yolu, 3/224.

⁴³ İbrahim Havvâr, *Hamâse el-Buhturî* (Ebu Dabi: el-Mecmeu's-sekâfi, 2007), 415.

⁴⁴ İbn Sîde, *el-Muhassas*, 1/202.

renktir) ifadesiyle tanımlamıştır.⁴⁵ Bu açıklama, kırmızı renginin tonuna ve yaygın bilinirliğine vurgu yapmaktadır.

el-Muhassas'ta kırmızı, diğer ana renklerle eşit bir şekilde sunulmuş, ancak detaylandırılmamıştır. *el-Muhkem* ise bu renge daha fazla açıklık getirerek kırmızıyı orta tonlarda bir renk olarak tanımlamış ve renk algısının genel kabul görmüş olduğunu belirtmiştir.

1.1.4. Mavi

Kur'ân-ı Kerîm'deki renk isimlerinin semantik analizi, kelimelerin kültürel ve dilsel bağlamlarına göre farklı anlamlar kazanabildiğini ortaya koymaktadır. Mavi rengi ifade eden “ezrak” (أَزْرَق) kelimesi bu duruma iyi bir örnek teşkil eder. Tâhâ Suresi'nin 102. ayetinde geçen وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا⁴⁶ “O gün günahkârları, gömgök mavi kesilmiş (gözleri korkudan dönüp) olarak haşredeceğiz.”⁴⁷ İfadesi bu rengin klasik Arap kültüründeki olumsuz çağrışımlarından birini yansıtır. Ayetteki “zurkan” kelimesi, suçluların kıyamet gününde içinde bulunacakları aşırı korku ve dehşet halini betimlemekte, bu durum, genellikle gözlerin ferinin sönmesi, kanın çekilmesiyle yüzde ve gözlerde beliren mor/mavi bir renk olarak yorumlanmıştır.

Arap şiirinde ise mavi rengin kullanımı, bağlamına göre önemli farklılıklar gösterir. Kur'ân'daki korku imgesinin aksine, kahramanlık şiirlerinde (hamâse) mavi, genellikle rengin ötesinde silahların niteliğini belirtmek için kullanılabilir. Aşağıdaki beyitler bu duruma iyi bir örnek teşkil eder:

حَتَّى تُكْسِرَ شَرًّا فِي حُورِهِمْ زُرْقُ الْأَسِنَّةِ إِذْ تُرَوَّى صَوَادِيهَا

(Saldırı,) nihayet kana susamış olan mavi (çelikten) mızrak uçları, onların (düşmanların) göğüslerinde öfkeyle parçalanıp kanlarıyla suya kanınca-
ya dek (devam ederdi).⁴⁸

Burada geçen “mavi mızrak uçları” (زُرْقُ الْأَسِنَّةِ) ifadesi, mızrakların yapıldığı cilalı çeliğin soğuk ve mavimsi parlaltısını betimler. Bu kullanımda mavi, silahın keskinliğinin ve ölümcüllüğünün bir göstergesidir. Şiir, mızrakların düşman kanıyla “susuzluğunu gidermesini” tasvir ederek, rengi savaşın şiddetini ve kaçınılmazlığını vurgulayan bir araç olarak kullanmıştır.

el-Muhassas ve *el-Muhkem* sözlüklerinde mavi (الزُّرْقَة), rengi ise farklı şekil-

⁴⁵ İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam* 3/331.

⁴⁶ Tâhâ, 20/102.

⁴⁷ *Kur'ân Yolu*, 3/25.

⁴⁸ Muhsin Antuvan el-Kavvâl, *Divân el-Muhelhel* (Beyrut: Dâr Cil, 1995), 92.

lerde ele alınmıştır. *el-Muhassas*'ta, mavi rengine ayrı bir madde başlığı ayrılmamış, ancak koyu mavi tonuna atıfta bulunularak «وَشَدِيدُ الزَّرْقَةِ الْمَلْحَةِ» (koyu maviye el-Mulha denilir)⁴⁹ ifadesiyle üstünden geçilmiştir. Bu, *el-Muhassas*'ın mavi rengi doğrudan tanımlamak yerine, bu rengin koyu tonuna odaklandığını ve ton farklılıklarına dikkat çektiğini göstermektedir. Renklerin detaylandırılmasında, mavi rengin temel bir renk olarak değil, alt tonları üzerinden ele alınması dikkat çekicidir. Buna karşılık, *el-Muhkem* sözlüğünde, mavi rengi daha genel bir ifade ile tanımlanmıştır. «الزَّرْقَةُ لَوْنٌ مَعْرُوفٌ» (mavilik bilinen bir renktir)⁵⁰ şeklindeki tanım, mavi renginin doğrudan ve sade bir şekilde ele alındığını göstermektedir.

1.2. Ara Renkler

Ara renkler, ana renklerin birbiriyle karışımından oluşan renklerdir. Hangi ana renk sisteminin kullanıldığına bağlı olarak değişiklik gösterir. Bu renklere de lacivert, bordo, turuncu renkleri örnek verilebilir.⁵¹

1.2.1. Lacivert

Ara renklerden biri olan lacivert, köken itibarıyla لَازَوْرَد/lâzeverd lafzıyla Farsça bir kelime olup, başlangıçta kıvılcı çalan yoğun renk tonuna sahip değerli bir taş anlamında kullanılmış, zamanla Arap diline de geçerek bilinen ara renk tonu olarak kullanılmıştır. Arapçaya geçişiyle birlikte kelime, taşın adından rengin adına doğru bir anlam kayması yaşamıştır.⁵² Bununla birlikte, modern Arapçada lacivert rengini ifade etmek için Farsça kökenli bu kelime yerine, daha yaygın olarak betimleyici tamlamalar kullanılmıştır. Ezrak gâmik (أَزْرَقُ غَامِقٌ) (koyu mavi) veya sürmenin rengine atıfla el-kuhlî (الْكُحْلِي) gibi ifadeler, günümüzdeki standart kullanımlar arasında yer almıştır.⁵³ Bu da dilin kendi iç kaynaklarıyla yeni anlamlar üretme eğilimini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Bu renk tonu sadece *el-Muhassas* sözlüğünde yer almakta ve لَازَوْرَد سَوَادٌ إِلَى الزَّرْقَةِ (maviye çalan siyah bir renk tonu)⁵⁴ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu ifade, lacivertin siyah ve mavi arasındaki geçişken bir renk tonu olduğunu ortaya koymakta ve rengin tonlar arasındaki özgün yerini vurgulamaktadır. *el-*

⁴⁹ İbn Sîde, *el-Muhassas*, 1/203.

⁵⁰ İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 6/155.

⁵¹ Sezer, *Renklerin ve Simgelerin Gücü*, 33.

⁵² Muhammed Cevâd Meşkûr, *el-Mu'cem el-Mukârin beyne'l-arabiyyeti ve'l-farisiyyeti ve'l-luğâtîs-sâmiyye*, çev. Zibân Şemsâni (Tahran: Dâr Binyâd, 1978), 93.

⁵³ Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed b. 'Alî el-Hamevî el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-Munîr fî Ğaribi's-Şerhi'l-Kebîr* (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, 2004), 201.

⁵⁴ İbn Sîde, *el-Muhassas*, 1/204.

Muhassas, renklerin detaylı ve tonlarına göre sınıflandırılması yaklaşımını burada da sürdürmüş, lacivert gibi ara bir renk için açık bir bağlam sunmuştur. Buna karşılık, lacivert rengine ilişkin yapılan taramalar, *el-Muhkem* sözlüğünde bu kelimenin herhangi bir tanımını veya kaydını bulamamıştır. Kelimenin kök harfleri olan *ل-ز-ر* ve olası türevleri *ل-ز-ر* ile *ل-ز-ر* maddeleri incelenmiş, ancak lacivertin sözlükte yer almadığı tespit edilmiştir.⁵⁵ *el-Muhkem*, renkleri temel bir çerçevede ele alarak ara tonlara yer vermemiştir.

Bu durum, iki sözlük arasındaki metodolojik farkları açıkça ortaya koymaktadır. *el-Muhassas*, renkleri ton farklılıkları ve kültürel bağlamları ile detaylandırırken, *el-Muhkem* daha genel ve temel bir yaklaşım benimsemiştir. Lacivertin *el-Muhassas*'ta tanımlanması, sözlüğün renk tonlarına yönelik ayrıntılı ve kapsamlı yaklaşımını sergilerken, *el-Muhkem*'de yer almaması, bu sözlüğün ara renkler gibi detayları dışarıda bırakan özlü bir metot izlediğini göstermektedir. Bu, sözlükçülükteki farklı organizasyon ve amaçların renklerin ele alınış biçimine nasıl yansıdığını anlamada önemli bir örnek teşkil etmektedir.

1.3. Özel Tonlar

Burada kastedilen özel tonlar tam olarak ana ve ara renk kategorisi altına giremeyen ancak bir ten rengi, saç rengi veya adını bir hayvanın vasfından alabilen renklerdir. Bu tür renklere de ancak fikhü'l-lüga kaynaklarına başvurarak ulaşabiliriz.

1.3.1. Kumud

Arapçada doygun koyu tonlardan biri olan *kumud* (الْقُمْدُ),⁵⁶ *el-Muhassas* sözlüğünde «الشَّيْبُ الْحُمْرَةُ» (çok koyu kırmızı renk) olarak tanımlanmıştır.⁵⁷ Bu ifade, kırmızının yoğun bir tonuna işaret etmekte ve renk tonlarının detaylı bir şekilde ele alındığını göstermektedir. *el-Muhassas*, bu tür renk tonlarını ayrıntılı olarak açıklayarak, renklerin kültürel ve dilsel bağlamlarına ışık tutmaktadır.

Buna karşın, *el-Muhkem* sözlüğünde *ك-م-د* kök harfleri altında yapılan taramada, *kumud* kelimesinin renk anlamında herhangi bir tanımına rastlanmamıştır. Bu sözlükte, kelime yalnızca “kuvvetli kişi” anlamıyla ele alınmıştır.⁵⁸ Bu farklı anlam, <Amr b. Ma'dikerib'in (öl. 21/642) fahr türündeki beytinde görülmektedir:

⁵⁵ İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 9/74-78-107.

⁵⁶ Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1981), 5/373.

⁵⁷ İbn Sîde, *el-Muhassas*, 1/203.

⁵⁸ İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 6/200.

وَأَخْرَجَ سُوقَةَ عَزَبٍ قُمْدٍ

وَكَمْ مِنْ مَّاجِدٍ مَلِكٍ قَتَلْنَا

*Biz nice soylu kralları öldürdük; (onların ardından geride kalan) diğer sıradan güçlü halkı da öyle bitirdik.*⁵⁹

Beyitte geçen قُمْد kelimesi “güçlü” olarak anlaşıldığında, şairin sadece soylu kralları değil aynı zamanda onların en güçlü ve seçkin savaşçıları da yendiğini iddia ettiği sonucu ortaya çıkarmaktadır.

1.3.2. Mushankik

Mushankik (مُسْحَنَك), sözlükte kara siyah ton anlamında kullanılan bir kelime olup⁶⁰ sonradan «الشَّعْرُ شَدِيدُ السَّوَادِ» (koyu siyahlıktaki saç tonu) şeklinde tanımlanmıştır.⁶¹ Kelimenin “en yoğun karanlık” anlamı, Emevî dönemi şairi el-Kumeyt b. Zeyd el-Esedî'nin (ö. 126/743) bir methiyesinde, sanatsal bir mübalağa unsuru olarak ustalıkla işlenmiştir. Şair, övdüğü kişiyi (İbn Âişe) dolunaydan bile üstün tutarak şöyle demiştir:

أَصَاءَتْ بِهِ مُسْحَنَكَاتُ اللَّيَالِي

جَعَلْنَا وَالْبَدْرَ ابْنَ عَائِشَةَ الَّذِي

*Biz, Âişe'nin oğlunu dolunayla bir tuttuk (onun gibi gördük); öyle ki, gecelerin en zifiri karanlık olanları dahi onun sayesinde aydınlandı.*⁶²

Bu beyitte şair, mushankikât kelimesini kullanarak sadece karanlık geceleri değil, dolunayın bile aydınlatmaya güç yetiremeyeceği en koyu, en zifiri karanlıkları kastedip övdüğü kişinin bu en derin karanlığı bile aydınlattığını söyleyerek, onu hem fiziksel hem de metaforik olarak (cehalet, zulüm, umutsuzluk gibi) her türlü karanlığı ortadan kaldıran, dolunaydan daha parlak ve etkili bir ışık kaynağı olarak konumlandırmıştır.

Bu kelime, *el-Muhkem* sözlüklerinde ح-ك kökü altında ele alınmıştır.⁶³ Her iki eser de الْمُسْحَنَكُ kelimesinin yalnızca saçla sınırlı kalmayıp her türlü koyu siyah tüy için kullanıldığı ifade etmiştir: “كُلُّ شَيْءٍ: الشَّدِيدُ» (Her türlü koyu tonlu için Mushankik ismi kullanılır). Ayrıca, koyu siyah tonlu saçla özgül bir isim olan السُّحْكُوكُ (*suhkûk*) terimine de her

⁵⁹ Mutâ' et-Tanrâbişî, *Şi'ir Amr Ma'dî Kerib ez-Zübeydî* (Dimaşk: Matbûât-mecma'i'l-lugati'l-Arabiyye, 1985), 101.

⁶⁰ İsmâ'il b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-Arabiyye*, thk. Abdulğafûr 'Attâr) Ahmed (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1987), 2/479.

⁶¹ İbn Sîde, *el-Muhassas*, 1/204.

⁶² Davûd Sellûm, *Şi'ir Kumeyt b. Zeyd el-Usdî* (Bağdat: Mektebetü'l-Endelüs, 1969), 2/72.

⁶³ İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 3/35.

iki eserde yer verilmiştir. Bu, koyu siyah tonların Arap dilinde farklı bağlamlarda ve detaylarla adlandırıldığını göstermektedir.

1.3.3. Salğad

Salğad/صَلْدٌ renk tonu, sözlükte koyu sarı et anlamında olup, daha sonra insan tenine özgü koyu sarışınlığı tanımlayan bir sıfat şeklinde kullanılmıştır.⁶⁴ *el-Muhassas* sözlüğünde «الْأَحْمَرُ الْأَشْقَرُ الَّذِي يَتَقَشَّرُ جُلْدُهُ وَأَنْفُهُ مِنَ الْحَرِّ» (kızıl sarılıktaki olup sıcaktan cildi ve burnu kabuklanan kişi) şeklinde tanımlanmıştır.⁶⁵ Ayrıca, «الشَّدِيدُ الْحُمْرَةِ» (koyu kırmızı ton) anlamı da bu sığata atfedilmiştir. Aynı kökten hareketle «هُوَ اللَّحْمُ الْأَحْمَرُ الْأَقْشَرُ» (genellikle yüzeyindeki tabakalardan temizlenmiş, kırmızı ve taze et) şeklinde bir tanım daha sunmuştur. Bu ifade, Salğad sıfatının yalnızca insan teniyle sınırlı kalmayıp, başka bağlamlarda da kullanılabildiğini göstermektedir.

Bu tanım, *el-Muhkem* sözlüğünde كس-ل-غ-د kökü altında yer almıştır.⁶⁶ Ancak *el-Muhkem* sözlüğü bu terimin renk manasını değil güçlü kuvvetli kişi anlamında olduğunu ifade etmiştir.

1.3.4. el-Humme

el-Humme (الْحُمَّةُ), sözlükte koyu siyahlık,⁶⁷ kömür karası⁶⁸ gibi anlamlara gelip, daha sonra insan tenine özgü bir renk tonu olarak *el-Humeme* (الْحُمَمَةُ الْجَارِيَّةُ) şeklinde “siyah renkteki dişi köle”yi tarif için kullanılmıştır. Arap şiirinde siyah rengin sembolik kullanımı, sadece fiziksel bir niteliği betimlemekle kalmaz, aynı zamanda hiciv (yergi) sanatında aşağılama ve kusur belirtme aracı olarak da işlev görür. Emevî dönemi şairi Cerîr’in (ö. 110/728), rakibi el-Ferezdak’ın kabilesini hedef aldığı meşhur *nekâid* (edebî atışma) şiirlerinden birinde bu durum açıkça görülmüştür. Cerîr, rakip kabilede Ziyâk adlı bir kişiyi, toplumda aşağılanan “Feyn” isimli bir karakterle onur kırıcı bir eylemde bulunmakla suçlarken humem (حُمَمٌ) kelimesini “kömür karası izler/kusurlar” anlamında kullanarak hakareti daha da ağırlaştırır:

يَا زَيْقُ وَحَيْكَ مَا أَنْكَحْتَ يَا زَيْقُ
يَا زَيْقُ أَنْكَحْتَ فَيْنًا فِي أَسْتِهِ حُمَمٌ

⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l- 'Arab*, 1/1119.

⁶⁵ İbn Side, *el-Muhassas*, 1/205.

⁶⁶ İbn Side, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 5/423.

⁶⁷ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. 'Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l- 'İlmiyye, 2003), 1/360.

⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l- 'Arab*, 2/101.

Ey Ziku (Ziyak)! Sen arkasında kömür gibi (kara) iz olan Feyn'i nikahladın, vay haline Ziyak sen zaten onu nikahlayamadın bile. ⁶⁹

Bu beyitte humem kelimesi, Feyn karakterinin kara renkteki fiziksel bir kusurunu veya çirkinliğini vurgulayarak, Ziyâk'ın eyleminin daha çirkin olduğunu pekiştirmiştir.

el-Humeme, *el-Muhassas* sözlüğünde “el-Elvân” başlığı altında,⁷⁰ *el-Muhkem* eserinde ise م-ح-م-م maddesi altında yer almıştır.⁷¹ *el-Muhkem*'de, humme tonunun siyah ile koyu kahverengi arasında bir renk tonu olduğu belirtilmiş ve “Humme arasında kırmızı bir at” gibi örneklerle açıklanmıştır. Bunun yanı sıra, الأحمّ / *el-Aham* kelimesi, bir şeyin en koyu ve yoğun rengini ifade eder. Siyahın derin ve yoğun tonlarını tanımlayan bu kelime, beyazın zıddı olarak da kullanılmıştır. ⁷² Kaynak olarak عن الهجري ifadesi, siyah ve beyazın zıtlığını açıklayan bir kaynağa işaret etmektedir.

Şiir beytinde geçen «أحمّ كمصباح اللّجى» (Gece karanlığının lambası gibi koyu siyah),⁷³ siyahın yoğunluğunu metaforik bir şekilde ifade eder ve bu rengin derinliğini vurgular.

Genel olarak *el-Muhassas* ve *el-Muhkem*, humme tonunu ve siyahın çeşitli tonlarını farklı bağlamlarda ele almıştır. *el-Muhassas*, bu terimi daha çok insan tenine özgü bir sıfat olarak ele alırken, *el-Muhkem* daha geniş bir bağlamda renklerin tonları ve zıtlıkları üzerinden bir değerlendirme yapmıştır.

1.3.5. Berğasa

Pire sarısı olarak bilinen *berğase* (برغثة) tonu, bir hayvanın renginden ilham alınarak bu ismi almış⁷⁴ ve Arapçada «تُونٌ شَبِيهٌ بِالطُّحْلَةِ» (tuhla/sarı kül rengine benzeyen bir ton) şeklinde tanımlanmıştır.⁷⁵ Bu renk, nohut sarısına da benzer bir tondur.

Bu ton, *el-Muhassas* sözlüğünde “el-Elvân” başlığı altında⁷⁶ *el-Muhkem* sözlüğünde ise ب-ر-غ-ث kökü altında ele alınmıştır.⁷⁷ Her iki sözlükte de bu ton, sarı ile gri arasında bir geçiş tonu olarak tanımlanmıştır. *Tuhla* (الطُّحْلَة), Arapçada griye ya da kül rengini andıran, bulanık bir renk tonu olarak

⁶⁹ Muhammed İsmail Abdullah es-Sâvî, *Şerh Dîvân Cerîr* (Kahire: el-Mektebe et-Ticâriyye el-Kübrâ, 1935), 394.

⁷⁰ İbn Sîde, *el-Muhassas*, 1/202.

⁷¹ İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 2/554.

⁷² İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-âzam*, 2/555.

⁷³ İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 2/555.

⁷⁴ Muhammed b. İsmail es-Seâlibî, *Fıkhu'l-luğa*, thk. Cemâl Tılba (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 115.

⁷⁵ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensâri er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâr Sâdir, 1968), 5/260.

⁷⁶ İbn Sîde, *el-Muhassas*, 1/202.

⁷⁷ İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam* 6/58.

bilinmektedir.⁷⁸ Bu tanımlama, pire sarısının, sarı rengin daha mat ve bulanık bir versiyonu olduğunu ortaya koymaktadır.

Verdiğimiz bilgilerin periyodik özetini tablo halinde şöyle aktarabiliriz:

الألوان	RENK/TON	ÖZELLİK	el-MUHASSAS	el-MUHKEM
أبيض - 1	BEYAZ	ANA RENK	Siyahın zıttı olarak tanımlanmıştır.	Aynı şekilde tanımlanmıştır.
أسود - 2	SİYAH	ANA RENK	Beyazın zıttı olarak tanımlanmıştır.	Aynı şekilde açıklanmıştır.
أحمر - 3	KIRMIZI	ANA RENK	Kullanılagelen renklerden biri olarak zikredilmiştir.	Aynı şekilde tanıtılmıştır.
أزرق - 4	MAVİ	ANA RENK	Koyu tonlarıyla (mulha-bulanık sarı şeklinde) zikredilmiştir.	Bilinen bir renk olarak belirtilmiş
لازورد - 5	LACİVERT	ARA RENK	Maviye çalan siyah olarak açıklanmıştır.	Yer almamıştır.
أحمر قمد - 6	K.KIRMIZI TON	ÖZEL TON	Koyu kırmızı olarak tanımlanmıştır.	Renk anlamında değil de güçlü insan olarak tanımlanmıştır.
مسخنكك - 7	KOYU SİYAH SAÇ RENGİ	ÖZEL TON	Saç rengi olarak tanımlanmıştır.	Aynı şekilde tanımlanmış.
صلغد - 8	AŞIRI SARIŞIN İNSAN	ÖZEL TON	İnsan tenine ilişkin açıklaması detaylı verilmiştir.	Renk tonu manasında mevcut değildir.
حممة - 9	SİYAHİ KÖLE KADIN	ÖZEL TON	Özel bir insan ten tonu şeklinde tanımlı verilmiştir.	Aynı şekilde tanımlanmıştır.
برغثة - 10	PİRE SARISI	ÖZEL TON	Adını bir hayvan türünden alan bir ton olarak tanımlanmıştır.	Aynı şekilde tanımlanmıştır.

⁷⁸ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l- 'Ayn*, 3/108.

2. Renk Terimlerinin Düzenlenişinde Konulu ve Alfabetik Yaklaşımın Karşılaştırmalı Analizi

el-Muhassas ve *el-Muhkem* sözlükleri, renk terimlerinin tanımlanması ve ele alınmasında farklı yaklaşımlar benimsemiş olup, bu durum iki sözlük arasındaki metodolojik farkları ve leksikografik öncelikleri açık bir şekilde ortaya koymaktadır. *el-Muhassas*, konulu bir sözlük olarak ayrıntılı açıklamaları ve kültürel bağlarıyla dikkat çekerken, *el-Muhkem* ise, alfabetik bir düzenle daha özlü ve genel bir yaklaşımı tercih etmiştir. Aşağıda, her iki sözlüğün renk terimleri üzerindeki yaklaşımları detaylı bir şekilde değerlendirilmektedir:

1- Ana Renklerin Tanımlanması

el-Muhassas'ta ana renkler (siyah, beyaz, kırmızı) detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Müellif, bu renklerin açık, koyu, parlak ve mat tonlarına odaklanarak her bir rengin varyasyonlarını açıklamış, aynı zamanda bu tonların birbiriyle karıştırılmasından oluşan ara tonlara da değinmiştir. Örneğin, siyah rengi *Ğırbīb* ve *Duhmus* gibi terimlerle açıklanmış, beyaz ve kırmızı gibi renklerin varyasyonları detaylandırılmıştır. Buna karşın, *el-Muhkem*'de ana renklerin genellikle daha sade ve öz bir yaklaşımla tanımlanmıştır. Siyah için “beyazın zıttı” (نقيض البياض) ifadesi, kırmızı için ise “orta tonda bir renk” (الألوان المتوسطة) gibi genel tanımlar tercih edilmiştir. *el-Muhassas*'ın bu kapsamlı yaklaşımı, renklerin kültürel ve terminolojik bağlamlarına daha fazla ışık tutmaktadır.

2- Ara Renklerin Ele Alınışı

el-Muhassas, ara renk ve tonlar üzerinde de yoğunlaşmış, lacivert, kül rengi, nohut sarısı, pire sarısı gibi tonları detaylı bir şekilde ele almıştır. Örneğin, lacivert için “maviye çalan siyah” (سواد إلى الزرقاء) tanımı yapmış, nohut sarısı ve pire sarısı gibi hayvanların renkleriyle ilişkilendirilen tonları detaylandırmıştır. *el-Muhkem* ise ara renk konusunda daha sınırlı bir yaklaşım sergilemiştir. Örneğin, lacivert gibi renklerin kök harflerine dair taramalar yapılsa da bu renge alfabetik düzen içerisinde yer verilmediği görülmüştür. Bu durum, *el-Muhassas*'ın kültürel ve semantik detaylara daha fazla yer verirken, *el-Muhkem*'in daha pratik bir kullanım sağlamayı amaçladığını göstermektedir.

3- Özel Tonların İncelenmesi

el-Muhassas'ta insan teni tonları, saç ve sakal rengi gibi özel tonlar detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Örneğin: *Salğad* (صَلْغَد): İnsan tenindeki koyu sarımsılık ve sıcak hava etkisiyle cilt kabuklanması gibi ayrıntılarla açıklanmıştır. *Mushankik* (مُسْحَنَك): Koyu siyah saç tonu olarak tanımlanmış ve farklı

bağlamlarda da kullanılmıştır. *el-Humme* (الْحُمَّة): ise dişi siyahi köle ten rengi olarak detaylandırılmıştır.

el-Muhkem'de bu tür özel tonlar daha az yer almış, genellikle genel tanımlar yapılmıştır. Bu durum, konulu sözlüklerin insan bedeni ve kültürel bağlamlarla ilişkili renk tonlarını daha ayrıntılı bir şekilde ele aldığını göstermektedir.

4-Morfolojik Yapı: *el-Muhassas*'ta Sarfî Yaklaşımlar

el-Muhassas, sarfî konulara az da olsa değinerek kelimelerin morfolojik yapılarını ele almıştır. Örneğin, *el-Ahvâ* (الْأَحْوَى) terimi, “saçı ve sakalı koyu siyahlıkta olan kişi” anlamına gelir ve bu kelimenin türevlerinden biri olan *Ahvaviy* (الْأَحْوِي), bu özelliğe sahip kişiye nispetle kullanılır. Sibeveyhi'ye göre, bu kelimenin ortasındaki çift vavlar, kelimenin yapısında orta pozisyonunda bulunması nedeniyle idğam edilmez.⁷⁹ Bu, Arapçanın morfolojik sistemindeki tutarlılığı ve istisnai durumları vurgulamaktadır.

Renk isimlerinin tasrifinde genellikle *ef'al* (أَفْعَل) vezni tercih edilmiştir. Müellif, renk terimlerini kullanım bağlamlarına ve nesnelere göre sınıflandırmayı benimsemiş, vezinsel detaylara doğrudan odaklanmamıştır. Örneğin, *ed'ac* (أَدْعَج) kelimesi, “aşırı esmer ve koyu renkli kişi” anlamına gelir ve insan tenine atıfta bulunurken örnek olarak sunulmuştur.

Bunun yanı sıra, müellif bazı renk sıfatlarının eril (*ef'al*) ve dişil (*fe'lâ*) formlarını da belirtmiştir. Örneğin, *Enmeş* (أَنْمَشَ) kelimesi, “sarışın ve benekleri çok olan erkek”, *nemşâ* (نَمْشَاء) ise aynı özelliği taşıyan kadın için kullanılır demiştir.⁸⁰ Bu tür ayrıntılar, renk terimlerinin cinsiyete göre farklılaştığı morfolojik özellikleri ortaya koymaktadır.

el-Muhassas, renk terimlerini genelde kullanım bağlamlarına göre sınıflandırdığı için morfolojik analizleri sınırlı tutmuş, ancak detaylandığı örneklerle Arapçanın dilbilimsel zenginliğine ışık tutmuştur. Bu tür ayrıntılar, *el-Muhkem*'de daha az yer bulmuştur ve bu, iki eserin morfolojik yaklaşımlarındaki farklılıkları ortaya koymaktadır.

5- Eserlerin Genel Leksikografik Yaklaşımı

el-Muhassas, konulu bir sözlük olarak renkleri detaylı bağlamlarla ele almış, kültürel ve terminolojik zenginlikleri ön plana çıkarmıştır. Müellif, renklerin kullanım alanlarını, semantik nüanslarını ve terminolojik değerlerini açıklamaya daha özen göstermiştir. *el-Muhkem* ise alfabetik bir sözlük olarak daha öz bir metot izlemiş, keli-

⁷⁹ Ebû Bîşr Amr b. Osman Sibeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2009), 336.

⁸⁰ İbn Sîde, *el-Muhassas*, 1/203.

melerin temel tanımlarına odaklanmış, renklerin detaylı varyasyonlarına ve kültürel bağlamlarına daha az yer vermiştir.

Konulu sözlükler, özellikle *el-Muhassas* gibi eserler, renklerin yalnızca dilsel değil, aynı zamanda kültürel, estetik ve terminolojik bağlamlarını da yansıtmaktadır. Alfabetik sözlükler, pratiklik açısından avantaj sağlasa da, konulu sözlüklerin derinlemesine ve bütüncül yaklaşımı, özellikle dilin kültürel ve semantik boyutlarını anlamada daha önemli bir yere sahiptir. *el-Muhassas*, *fıkhı'l-luga* (dil biliminin derin anlam boyutu), kültürel algılar ve terminolojik ayrıntıları yansıtmaması açısından eşsiz bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Bu durum, konulu sözlüklerin modern leksikografi ve kültür çalışmalarında daha fazla değer görmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Çalışma, İbn Sîde'nin Arap sözlükçülüğüne kazandırdığı *el-Muhassas* ve *el-Muhkem* eserlerini karşılaştırarak, renk terimlerinin ele alınış biçimlerini metodolojik bir perspektifle analiz etmiştir. Elde edilen bulgular, bu iki eserin leksikografik yaklaşımlarındaki farklılıkları ve dilin anlam katmanlarını ele alış şekillerini ortaya koymaktadır.

İlk olarak, *el-Muhassas*, renk terimlerini konulu bir sözlük yapısına uygun olarak düzenlemiş, detaylı açıklamalar ve kültürel bağlamlarla bu terimlerin anlam zenginliğini derinlemesine işlemiştir. Özellikle ara tonlar, insan teni ve saç rengi gibi özel tonlar gibi konularda, dilin estetik ve kültürel boyutlarını anlamaya yönelik önemli katkılar sağlamıştır. Buna karşılık *el-Muhkem*, alfabetik düzeni esas alarak renkleri daha özlü ve pratik bir şekilde ele almış, günlük kullanım ve hızlı başvuru için uygun bir yapı sunmuştur. Bu iki farklı yaklaşım, sözlükçülüğün tarihsel gelişiminde farklı metotların nasıl birbirini tamamladığını göstermektedir.

el-Muhassas'ın detaycı yaklaşımı, siyah, beyaz ve kırmızı gibi ana renklerin yanı sıra lacivert ve pire sarısı gibi ara tonlara yer verirken, *el-Muhkem* bu tür ara tonlara yer vermemiş, daha çok ana renklerin temel tanımlarını sunmayı tercih etmiştir. Bunun yanı sıra, *el-Muhassas*, insan teni ve saç rengi gibi özel tonlar üzerinde detaylı analizler yaparken, *el-Muhkem* bu konuları daha sınırlı bir şekilde ele almıştır.

Çalışmamız ayrıca, gelecekteki araştırmalar için çeşitli kapılar aralamayı ummaktadır. Öncelikle, İbn Sîde'nin eserleri, konulu (tematik) ve alfabetik sözlükçülük geleneklerinin etkileşimini analiz etmek için bir öneri sunup bu bağlamda yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar, farklı leksikografik yaklaşımların dilin zenginliğini nasıl etkilediğini ortaya koyabilir. İkinci olarak, *el-Muhassas* gibi eserlerde detaylandırılan renk terimlerinin kültürel bağ-

lamları, özellikle aynı dil ailesine ait lügat ve kültür ilişkisinin tarihsel dinamiklerini daha derinlemesine anlamak için önemli bir veri kaynağıdır. Bu veri, aynı zamanda estetik, psikoloji ve antropoloji gibi alanlarla bağlantılı yeni disiplinler arası terminolojik araştırmalar için de bir temel oluşturma potansiyeli taşımaktadır. Son olarak, *el-Muhassas* ve *el-Muhkem* gibi klasik eserlerin dijital teknolojiler ve büyük veri analizi yöntemleriyle incelenmesi, renk terimlerinin tarihsel gelişimi ve coğrafi farklılıklarını daha önce çok çalışılmamış bir ölçekte analiz etme imkânı sunarak, dijital sözlükçülük alanında yeni ufuklar açabilmeyi beklemektedir. Bu öneriler doğrultusunda, İbn Sîde'nin eserleri, modern dilbilim ve leksikografi çalışmalarında temel bir kaynak olarak değerlendirilmeye devam edilmelidir. *el-Muhassas* ve *el-Muhkem*, Arap dilinin zenginliğini ve kültürel bağlamlarını anlamada vazgeçilmez birer referans kaynağı olarak önemini korumaktadır.

Sonuç olarak her iki eser, Arapçanın semantik zenginliğini farklı yönlerden ele alarak sözlükçülüğe katkı sunmuştur. *el-Muhassas*, konulu bir sözlük olarak detaylı bağlamlar sunarken; *el-Muhkem*, alfabetik bir düzenle daha genel bir yapı sunmuştur. Bu farklılıklar, dilin kültürel, terminolojik ve semantik boyutlarını farklı perspektiflerden anlamayı mümkün kılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Attar, Ahmed Abdulgafûr. *Mukaddimetu's-Sihâh*. Beyrut: Dârü'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2016.
- Cevherî, İsmâ'il b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu'l-Luğa ve sihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Abdulgafûr 'Attâr). Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 3. Basım, 1407/1987.
- Çelebi, Kâtip. *Keşfü'z-zünûn*. Beyrut: Dar -İhya Turası'l-Arabî, ts.
- Çöğenli, M. Said. *Arap Edebiyatında Kaynaklar*. Erzurum: Atatürk Üni., Fen-Edebiyat Fak. Yay., 2000.
- Demirayak, Kenan. *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*. İstanbul: Cantaş yay, 2. Basım, 2015.
- Ebu Sekkîn, Muhammed Abdulhamit. *el-Meâcimu'l-Arabiyye Medârisuhe ve menâhucuhe*. Kahire: Mektebetu'l-Hancı, 1402/1982.
- Emîn, Muhsin. A 'yânü's-şî'a. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1982.
- Eyyûbî, Mahmûd. Ebu'l-Fidâ' el-Meliku'l-Mu'eyyed İmâduddîn İsmâ'il b. Ali b. *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*. Mısır: el-Matba'atu'l-Huseyniyye el-Mısıriyye, 1325/1907.
- Feyyûmî, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Muḥammed b. 'Alî el-Hamevî . *el-Misbâhu'l-Munîr fî Ğaribî's-Şerhi'l-Kebîr* . Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2004.
- Gür, Ahmet. "Arap Dilinde Harflerin Mahreç Yerlerinin Müfred Lafızdaki Tenâfüre

- Etkisi". Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 12/23 (Ocak 2023), 194-220. <https://doi.org/10.53683/gifad.1178879>.
- Halil b. Ahmed. *Kitâbu'l- 'Ayn*. thk. 'Abdulhamîd Hindâvî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l- 'İlmiyye, 1424/2003.
- Halil, Hilmi. *el-Müvellâd fî'l-'Arabiyye dirâse fî numuvvî'l-lugati'l-'Arabiyye ve tatavvurihâ ba'de'l-İslâm*. Beyrut: Dârü'n-Nahdatî'l-'Arabiyye, 1985.
- Humeydî, Ebu Abdullah b. Futûh. *Cezvetü'l-Muktebis, fî târihi ulema el-Endeliis*. thk. Beşşar 'Avvâd Maruf. Tunus: Darü'l-ğarb el-İslâmî, 1429/2008.
- İbn Beşkuvâl, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd. *Kitâbu's-sıla fî târihi eimmeti'l-Endelus*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2. Basım, 1994.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dârü'l-Kütübîl-İlmiyye, 1398/1978.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem. *Lisânü'l-'Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebîr. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1401/1981.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde el-Mursî. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. thk. Abdulhamit Hindâvî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el Mursî. *el-Muhassas*. thk. Halil İbrahim Ceffâl. Beyrut: Dâr İhyâit-turâs el-Arabiyye, 1417/1996.
- İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr el-Kudâ'î. *et-Tekmile li-kitâbi's-sıla*. thk. Abdusselam el-Hurâs. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1416/1995.
- İşbilî, Ebû Bekir Muhammed İbn Hayr *el-Fihrist*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Korkmaz, Zeynep. *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Tarih Kur. Yay., 1992.
- Kurtubî, Ebu'l-Kâsım Sâ'id b. Ahmed b. Abdîrrahmân el-Endelusî. *el-Kitâbu tabakâti'l-umem*. Beyrut: el-Matba'atu'l-katûlûkiyye, 1912.
- Kürâunneml, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. el-Hüseyn el-Hünâi el-Ezdî. *el-Münecced fî'l-luğa*. Dâru's-Sahâbeti li't-Turâs 1988.
- Meşkûr, Muhammed Cevâd. *el-Mu'cem el-Mukârin beyne'l-arabiyyeti ve'l-farisiyyeti ve'l-luğâti's-sâmiyye*. çev. Zibân Şemsânî. Tahran: Dâr Binyâd, 1398/1978.
- Nassâr, Hüseyin. *el-Mu'cemü'l-'Arabî: Neşetuhu ve Tetavvuruh*. Kahire: Mektebetü'l-Ulum, 1968.
- Orhan, Davut. "İbn Side ve el-Muhassas Adlı Eseri". *Dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 3/5 (Bahar 2015), 64-79.
- Özdemir, Mehmet. "Mücahid el-Âmirî". 31/443. İstanbul: TDV yayınları, 2006.
- Rıdâne, Huseyin Salih. "el-Cuhudü's-Sarfîyye li'bn Side fî Kitâbihi'l-Muhassas". *Mecelletü Abhas Meysan, Cami'atu Meysan* 5/9, 160-204, 1430/2009.

- Sâvî, Muhammed İsmail Abdullah. *Şerh Dîvân Cerîr* (Kahire: el-Mektebe et-Ticâriyye el-Kübrâ, 1935),
- Seâlibî, Muhammed b. İsmâil. *Fıkhü'l-luğa*. thk. Cemâl Tılba. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 4. Basım, 1429/2008.
- Sezer, Sennur. *Renklerin ve Simgelerin Gücü*. İstanbul: Evrensel Kültür, 1999.
- Sîbeveyhi, Ebû Bîşr Amr b. Osman. *el-Kitâb*. thk. Abdusselam Harun. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1430/2009.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Buğyetü'l-Vuât fî Tabakâtî'l-Luğaviyyin ve'n-Nuhat*. thk. Muhammed Ebü'l Fadıl İbrahim. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 2. Basım, 1399/1979.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Halil b. Ahmed". *DİA*. 15/310. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Ünlüer, Ceyhun. *İbn Side ve el-Muhkem ve'l-muhitu'l-a'zam adlı sözlüğü*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Serkis, Yusuf Elyân. *Mu'cem el-Mâtbu'atî'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arraba*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfetü'd dînîyye, ts.
- Tüccar, Zülfikar. "İbn Sîde." 20/318-319. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Vardar, Berke. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Türk Tarih Kur. Yay., 1998.
- Yeniceli, Kenan. *Endülüs Şiirinde Ebû İshâk el-İlbîrî'nin Edebî Mirası*. İstanbul: Kitap Dünyası Yay., 2025.
- Zirikli, Hayrettin. *el-A'lâm*. Beyrut: Dârü'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.